

İLK DÖNEM İSLÂM MANTIKÇILARININ MODALİTEYE YAKLAŞIMI

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Modalite konusu, mantığın önemli konularından biridir. Aristoteles (385-322) ile gündeme gelmiş ve günümüze kadar güncelliğini korumuştur. Hem Batı hem de İslâm dünyasında modalite hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş, kimileri önermelerde iki, kimileri üç kimileri de dört modalitenin varlığına işaret etmiştir. Bu farklılıkların Aristoteles'in kitaplarında modalite konusunun açık olmayışından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü modalite konusunda ana kaynak Aristoteles'in eserleridir. İslâm mantıkçıları da modalite konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Temelde mütekaddimin ve müteahhirin olarak ayrılan İslâm mantıkçılarından aynı dönemde yaşayanlar arasında bile farklı görüşlere rastlanabilmektedir. Mesela, mütekaddimin mantıkçılarından sayılan Farabi ile İbn Sina mutlak önermeler konusunda farklı düşünmektedirler. Farabi, mutlak önermelerin modalitesinin var olduğunu ileri sürerken, İbn Sina mutlak önermelerin modalitesiz olduğunu ifade eder. Yine İbn Sina kıyasların modalitesini geniş bir şekilde incelerken, Farabi kıyasların modalitesine pek iltifat etmez. Bu çalışmada bütün ilk dönem İslâm mantıkçılarının modalite anlayışlarını konu edinmemiz mümkün değildir. Biz bu çalışma da temel kaynak olması bakımından Aristoteles'in modalite anlayışına değinerek, Farabi (870-950), İbn Sina (980-1037), Gazâlî (1058-1111), Ebi Salt Dani (1068/1134) ve İbn Tumlus (1160-1223)'un modalite anlayışlarını ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

İlk Dönem İslâm Mantıkçılarına Göre Modalite

İslâm mantıkçıları tarafından modalitenin bir çok tanımı yapılmıştır, bunlardan bir kaç şöyledir: Modalite (cihet/kiplik), önermenin yüklemine bitiştirilen, ağızdan bir defada çıkan sestir ve önermenin yüklemine, önermenin konusuna yükleme keyfiyetine delalet eder.¹ Modalite, yüklemine konuya olan nisbet ve bağlantısının derecesini göstermek için, önermenin üç elemanına eklenen bir lafızdır.² Son dönem mantıkçılarından Ahmet Cevdet (1823-1895) modaliteyi şöyle tanımlamaktadır: "Bir önermede bazen ko-

*Dr.Araştırma Görevlisi, Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı

¹Farabi, *Peri Hermenias (Kitabu'l-İbare)*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara, 1990, s. 57.

²İbn Sina, *en-Necat*, (tahk. Sabri el-Kurdi), Mısır, 1938 (1357), s. 17. Bkz. Ebheri, *Keşfü'l-Hakaik*, (tahk. Hüseyin Sarıoğlu), İstanbul, 1998, s. 66; H. Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942, s. 105-106.

nu ile yüklem arasındaki nisbet bir kayıtla kayıtlanır; önermenin doğruluğu o kayda doğruluğuna bağlıdır. İşte o kayda önermenin modalitesi, denir.³ Kısaca modalite, bir önermenin işaret ettiği şeyin mümkün, mümteni veya zorunlu olup olmamasıdır. Başka bir ifade ile “hüküm üzerine verilmiş hükümdür.”⁴

Modalite konusunu felsefeye sokan Aristoteles'tir. Çünkü reel, mümkün ve zorunlu önermelerin ayırına düşünce tarihinde ilk defa Aristoteles'te rastlanmaktadır. “A, B'dir”; “A'nın B olması zorunludur”; “A'nın B olması mümkündür” gibi önermeler, açık bir şekilde Aristoteles tarafından ortaya konmuştur.⁵ Modal önermelerde diğer önerme çeşitlerinde olduğu gibi konu ile yüklem arasında bir bağ vardır. Fakat bu bağ, normal önermelerdeki bağdan farklıdır. Çünkü bir modal önerme iki hükümden yani iki küçük önermeden oluşur. Mesela, “Ateş sıcaktır, zorunludur” önermesi modal bir önermedir ve “Ateş sıcaktır”, “Ateşin sıcak olması zorunludur” önermelerini içerir. Söz konusu önermede ateş ile sıcak arasındaki bağ zorunlulukla kayıtlanmıştır.⁶

Kıyasların modalitesini ele alabilmek için önermenin modalitesine bakmak gerekir. Çünkü kıyasların modalitesi önermenin modalitesine dayanır; daha doğrusu modal önermeler kullanılarak modal kıyaslar oluşturulur. Kıyasın modalitesinden “öncülleri teşkil eden önermelerin modalitesine göre sonuç olan önermenin modalitesinin ne olacağını tayini” anlaşılır.⁷ Önermelerin modalitesinde olduğu gibi kıyasların modalitesi üzerinde de ilk defa Aristoteles durmuştur. Nitekim Aristoteles, önermelerin modalitesini; “Mademki basit yükleme, zorunlu yükleme ve olağan (contigent) yükleme arasında bir fark vardır, apaçıktır ki bu yüklemelerin her biri için ayrı kıyaslar bulunacaktır”⁸ şeklinde ifade etmektedir. Aristoteles, modal önermeleri ele almakla beraber “mod” veya “modal” kelimelerini kullanmamaktadır. Böyle kelimelerin ilk defa Boece (470-525) tarafında kullanıldığı rivayet edilir.⁹ Aristoteles'in modalite konusundaki fikirleri çok açık değildir. Çünkü Aristoteles, *Organon*'un ikinci kitabında, mümkün, imkansız, zorunlu ve kontenjan önermelerden bahsederken¹⁰ -ki bu dört hüküm şekli Orta Çağ Batı mantıkçıları tarafından kabul edilen modalite-çeşitleridir- *Organon*'un üçüncü kitabı olan *Birinci Analitikler*'de şöyle demektedir: “Her öncül (önerme) ya bir arı ya bir zorunlu veya bir olağan (contigent) yükleme olur.”¹¹ Buna göre Aristoteles, üç türlü önerme kabul

³ Ahmet Cevdet, *Miyar-ı Sedat*, s. 78; *Mantık Metinleri 2* içinde (Haz. Kudret Büyükoçşun), İstanbul, 1998.

Bkz. Necati Öner, “Klasik Mantıkta Modalite: Modal Önermeler”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C.XV, 1967, s. 69.

⁴ İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa, 1999, s. 131-132.

⁵ H. Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara, 1974, s. 110-111.

⁶ Necati Öner, a.g.m., s. 69.

⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1996, s. 148.

⁸ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul, 1996, s. 25.

⁹ Necati Öner, a.g.m., s. 70.

¹⁰ Aristoteles, *Organon II, Önerme*, (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul, 1996, s. 35.

¹¹ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul, 1996, s. 5.

etmektedir: 1- Arı ve basit önerme, 2- Zorunlu önerme, 3- Kontenjan (contigent-olumsal) önerme. Bu üç önerme de sonradan, assertorik, apodiktik ve problematik diye adlandırılmışlardır. Aristoteles şarihleri ile başlayan modalite tanımına göre Aristoteles zorunlu ve kontenjan (mümkün) olmak üzere iki modalite çeşidini kabul etmiştir. Çünkü arı/basit önerme modalitesiz önermedir.¹²

Aristoteles'ten sonra İbn Zür'a (942-1008), İbn Sina, İbn Rüşd (1126-1198) gibi İslâm mantıkçıları modaliteli kıyasları "el-kıyasatü'l-muhtelite", "ed-durubü'l-kıyasiyye zevatü'l-cihet" gibi başlıklar altında ayrı olarak incelerler. Farabi, her iki kıyas kitabında da modaliteli kıyaslara hiç yer vermezken yine ilk defa İbn Sina, *el-İşarat*'ta yüklemli öncüllerden oluşan iktirani modaliteli kıyasları birlikte ele alır. Kıyasın modlarının hesaplanması konusunda da İbn Zür'a gibi bazı istisnalar dışında mantık kitaplarında bir işlem yapıldığı görülmez.¹³

İslâm mantıkçıları arasında modalite konusunda farklı iki görüş ortaya çıkmış, bunlardan birini "mütেকaddimin"¹⁴ diğerini de "müteahhirin"¹⁵ denilen alimler temsil etmiştir. Mütেকaddimin mantıkçılar, mümkün (possible), imkansız (impossible) ve zorunlu/vücub (zorunluluk-necessary) olmak üzere üç türlü modalite kabul etmektedir.¹⁶

Zorunlu, bir şeyin sürekli, devamlı olmasıdır. Zorunluluk, "zati zorunluluk" (vücub-

¹²N. Öner, a.g.e., s. 83, 148.

¹³Ali Durusoy, "Kıyas Maddesi", *D.İ.A.*, s. 526.

¹⁴M. Ali Ayni, *Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında* (sene 3, sayı 10, 1928) yayınladığı Türk Mantıkçıları adlı makalesinde, Sadettin Taftazani'den önce gelenlere mütেকaddimin, sonra gelenlere müteahhirin denildiğini ifade eder. İ. Hakkı İzmirli ise *Miyar-ı Ulum*' (sayfa 3) da "Müteahhirinden maksat Farabi, İbn Sina ve daha sonra gelen ülema ve hükamadır. Mütেকaddimin bunlardan evvel gelen hükemai yunaniyedir" diyorsa da modalite de mütেকaddimine ve müteahhirine göre diye yapılan ayırım yalnız İslam mantıkçıları arasındadır. Çünkü Yunan filozofları bu ayırımın içine giremez. Üstelik İzmirli'nin müteahhirinden saydığı İbn Sina'nın modalite anlayışı klasik mantık kitaplarında mütেকaddimin anlayışı olarak gösterilmiştir. Bu nedenle, bu konuda İzmirli değil, M. Ali Ayni esas alınmalıdır. N. Öner; "Klasik Mantıkta Modalite: Modal Önermeler", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C.XV, 1967, 5. dipnot

¹⁵Müteahhirin, mütেকaddiminin üç modalitesine karşılık zorunluluk, devam, fiil ve imkan olmak üzere dört modalite kabul eder. Bunların farklılıkları ve bir birleri ile olan ilişkileri dikkate alınarak çeşitli modal önermelerden bahsedilir. Genellikle sekiz basit, yedisi bileşik olmak üzere on beş modal önerme gösterilir. Müteahhirinin incelediği önerme çeşitleri şunlardır: Basit önermeler: Zaruriye-i mutlaka, meşrute-i amme, vaktiye-i mutlaka, münteşire-i mutlaka, daime-i mutlaka, örfiye-i amme, mutlaka-i amme, mümkün-i amme. Bileşik modaliteli önermeler: Meşrute-i hasse, örfiye-i hasse, vaktiye-i la daime veya vaktiye, münteşire-i la daime veya münteşire, vücudiye-i la daime, vücudiye-i la zaruriye, mümkün-i hasse. Bkz. Ahmet Cevdet, a.g.e., s. 80-83; Necati Öner, a.g.e., s. 89, 91-93. *A.g.m.*, s. 79. Mütেকaddiminin kabul ettiği zorunlu, mümkün ve imkansız önermeler, hüküm üzerine hemen verilebilecek hükümlerdir. Yani bunlar birinci dereceden modalitedir. Halbuki devam, fiil ve zaman ikinci dereceden birer modalitedirler. Bunlarla asıl hükümler arasında, zorunlu, mümkün ve imkansız'dan birisi bulunur. Bkz. Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düştürmeler*, Ankara, 1999, s. 181-182.

¹⁶Ahmet Cevdet, a.g.e., s. 78. Bkz. Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 87-88.

u zati) ve “zati olmayan zorunluluk” (vücub-u bilgayr) olmak üzere ikiye ayrılır. Zati zorunlulukta zorunluluk konunun zatından (zati mevzu) yani onun özünden, asıl varlığından çıkar. Mesela, “Allah alimdir”, “İnsan konuşucudur (natık)” önermelerinde; konu ile yüklem arasındaki bağın zorunluluğu zati zorunluluktur. Çünkü bilme Allah’ın özüne ait olduğu gibi, konuşma da insanın özü ile ilgilidir. Eğer zorunluluk özden kaynaklanmıyorsa ona da “zati olmayan zorunluluk” (vücub-u bilgayr) denir. Mesela, insanın yazı yazarken parmaklarının hareket etmesi, onun cevheri ile alakalı değildir. Yani insanın var olması için parmaklarının hareket etmesi gerekmez. Fakat konuşucu olması onun varlığının gereğidir.¹⁷

Mümkün, bir şeyin kendisinden varlığı ve yokluğunun olmamasıdır. “İmkan-ı has” ve “İmkan-ı âm” olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁸ İmkani has, hem varolma hem de yok olma yönünden zorunluluğun olmamasıdır. Mesela, “İnsan katiptir” önermesinde, insanın katip olması veya olmaması zorunlu değildir. O halde bu önerme imkan-ı has’ı ifade eder. İmkan-ı âm ise yalnız bir taraftan yani ya varlık veya yokluk tarafından zorunluluğun olmamasıdır. Mesela, “Her ateş sıcaktır” önermesinde, ateşin sıcak oluşu zorunludur; fakat sıcak olmaması zorunlu değildir.¹⁹

İmkansız (mümteni), yüklemın konuya olan nisbetinin var olmamasının zorunlu olduğu hallerdir. İmkansıza “İnsan taşır”, “Ateş soğuktur” ve “Siyahlık özel bir isimdir” önermeleri örnek olarak verilebilir.²⁰ “Zorunlu”, “mümkün” ve “imkansız” terimlerinden kastedilen anlamı daha iyi ortaya koymak için eski mantık kitaplarının çoğunda “Ateşin sıcak olması zorunlu, soğuk olması imkansız, sönməsi mümkündür” örneği verilmektedir.²¹

Mütেকaddiminin zikredilen modalite ayrımı İbn Sina geleneğine uyularak yapılmıştır. İbn Sina ise Batı Orta Çağ mantıkçıları gibi, Aristoteles’in *Organon* adlı eserinin ikinci kitabı olan *Önermeler*’den faydalanmıştır.²² Farabi’de durum farklıdır. Farabi’ye göre, önermenin parçaları olarak alınan bazı lafızlara modalite denir. Modalite, önermenin yüklemine bitiştirilen, ağızdan bir defada çıkan sestir ve önermenin yüklemının, önermenin konusuna yükleme keyfiyetine delalet eder. Mümkün, zorunlu, muhtemel, mümteni, vacip, çirkin, güzel, gerekli, olabilir v.s. gibi. İki parçalı bir önermede cümle

¹⁷Bkz. Gazali, *Miyaru’l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961, s. 118-120, *Makasıdu’l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961, s. 61; *Mihakku’n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994, s. 85; Ahmet Cevdet, a.g.e., s. 79; Necati Öner, a.g.m., s. 78.

¹⁸Gazali, *Miyaru’l-İlm*, s. 119. Bkz. Mustafa Çağrııcı, “İbn Teymiyye Bakışıyla Gazali-İbn Rüşd Tartışması”, *İslami Tetkikler Dergisi*, C. IX, (Ayrı Basım), s. 89; Ahmet Cevdet, a.g.e., s. 79; Necati Öner, a.g.m., s. 78.

¹⁹Ahmet Cevdet, a.g.e., s. 79. Bkz. Necati Öner, a.g.m., s. 78; M. Naci Bolay, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, İstanbul, 1994, s. 91.

²⁰Bkz. Gazali, *Makasıdu’l-Felasife*, s. 61; *Miyaru’l-İlm*, s. 119; *Mihakku’n-Nazar*, s. 85; Necati Öner, a.g.e., s. 89.

²¹Necati Öner, a.g.e., s. 89; *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999, s. 174; a.g.m., s. 79.

²²Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 89; *Felsefe Yolunda Düşünceler*, s. 174. A.g.m., s. 79.

“Zeyd’in konuşması lazımdır”, “Zeyd’in yürümesi mümkündür”, “Ay’ın tutulması zorunludur” şeklinde olur.²³ Zikredilen önermeleri Farabi, önermenin modalitesi kabul etmekle beraber, bunların hepsi ilk modaliteler değildir. Ona göre ilk modaliteler üç tanedir ki bunlar da; zorunlu, mümkün ve mutlaktır. Bunlar, varlığın ilk ayırımına delalet ederler. Zorunlu, varlığı sürekli olan, ortadan kalkmayan, olmaması hiçbir zaman mümkün olmayan şeydir. Mümkün, şimdi var olmayan, fakat gelecekte herhangi bir zamanda var olmaya veya var olmamaya hazır bulunan şeydir. Mutlak ise mümkünün tabiatındandır; var olması ve var olmaması mümkün iken, halihazırda var olan şeydir. Onun gelecekte olmaması da mümkündür.²⁴ Farabi, zikredilen üç çeşit modaliteyi incelemenin yanı sıra bunlardan her birinin maddesi ile modalitesinin aynı veya farklı olabileceğine de dikkat çeker. Mesela “Zeyd’in yürümesi zorunludur” önermesi modalitesi bakımından zorunlu, fakat maddesi bakımından mümkündür. “Her üç, zorunlu olarak tektir” önermesi ise hem modalitesi hem de maddesi bakımından zorunludur. Yine “Her üçün tek sayı olması mümkündür” önermesi modalitesi bakımından mümkün, fakat maddesi bakımından zorunludur. “Zeyd’in yürümesi mümkündür” önermesi ise her iki bakımdan da mümkündür.²⁵

Farabi’ye göre mutlak, bütün modal bildiren unsurları ortadan kaldırmak ve ne zureti, ne de imkanı açığa vurmamaktır. Modaliteyi ifade eden unsurların kaldırılması onun için modalite makamına geçer. Farabi, Aristoteles’in görüşünün de böyle olduğunu zikreder. Modaliteyi ifade eden bütün unsurların kaldırılışı onun: ne zorunlu, ne de mümkün olmadığına delalet eder. Mutlak, mümkünle zorunlunun arasında yer alır. Çünkü o, her ikisiyle de ilgilidir. Şöyle ki; onda bilfiil var olmak olduğu için, o, mümkünün tabiatındandır. Çünkü, mümkünün yukarıda da ifade edildiği gibi var olması da var olmaması da, gelecekte var olması da söz konusu olabilir. Yine o, bilfiil var olmak bakımından zorunlu ile iştirak eder. Mümkünün tabiatında olmak ve gelecekte var olmaması mümkün olmak bakımında mümkünle iştirak eder. “Zeyd ayaktadır”, “Amr yürümektedir”, “İnsan adildir” önermeleri gibi.

Farabi’ye göre önerme, “Her insan adildir” önermesinde olduğu gibi hem maddesi hem de modalitesi bakımında mutlak olabilir; Yahut beyaz olan insan hakkında “Onun beyaz olması mümkündür” veya “O, zorunlu olarak beyazdır” önermelerinde olduğu gibi, madde mutlak, modalite mümkün veya zorunlu olabilir. Yahut “Her üç tek sayıdır” önermesinde olduğu gibi mutlak önermenin maddesi zorunlu olur, fakat bu, ne zorunlu olarak ne de imkan ifadesi olarak belirtilmez; böylece maddesi itibariyle zorunlu, fakat modalitesi itibariyle mutlak olur.²⁶ Farabi, modalitenin unsurlarının kendisinde yer almadığı önermeyi (mutlak), vücudi (varlık bildiren) önerme olarak da isimlendirmekte-

²³Farabi, *Peri Hermenias (Kitabu'l-İbare)*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara, 1990, s. 57.

²⁴A.g.e., s. 61.

²⁵Bkz. A.g.e., s. 62.

²⁶Farabi, a.g.e., s. 63.

dir. Böyle önermeler, kendilerinde hiçbir modalite şart koşulmadığı için “mutlak”, zorunlu veya mümkün oldukları ortaya konmaksızın bir şeyin varlığına delalet ettikleri için de “vücuti (varlık bildiren)” olarak isimlendirilir. Bu bakımdan, mutlak ile vücuti eşanlı isimlerdir.²⁷

Başta Farabi olmak üzere İslâm mantıkçıları modal önermeler konusunda madde-modalite ayrımı gözeterek önermeleri ele almışlardır. Bir önermede konu ile yüklem arasındaki bağ olumlu ya da olumsuz olabilir. Eğer bu bağ maddeye dayanırsa zorunluluk veya zorunsuzlukla ya da devam veya devamsızlık ile kayıtlanır. Mesela “Bütün insanlar hayvandır” önermesindeki bağ gerçeklik alanında zorunludur; “Bütün insanlar katiptir” önermesindeki bağ ise zorunsuzdur. Bu iki örnekteki zorunluluk ve zorunsuzluk maddeye aittir. Burada modaliteyi gösteren terim açıklanmamıştır. Bazen de modaliteyi gösteren terim açıkça zikredilir. İşte bu durumda önerme, modal önerme (kazaya-i müveccihe) adını alır.²⁸

Aslında Farabi’nin zikredilen modalite ayrımı Aristoteles’in üç önerme tipini karşılamaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Aristoteles yorumcularına göre basit önerme modalitesiz önerme olarak kabul edilir. Farabi, basit önermeyi karşılayan “mutlak”ı da bir modalite çeşidi olarak kabul etmekte ve bu yönüyle de Aristoteles’ten ayrılmaktadır. Ancak Farabi’ye göre “mutlak”tan anlaşılın, bütün modalite bildiren unsurların ortadan kaldırılmasıdır. Bu nedenle Farabi’nin de Aristoteles gibi temelde iki modalite kabul ettiği söylenebilir.²⁹

Farabi’den sonra gelen İslâm dünyasının en büyük filozoflarından biri olan İbn Sina, zorunlu, imkansız ve mümkün olmak üzere üç modalite kabul eder; zorunlu varlığın devamına, imkansız yokluğun devamına, mümkün ise varlığın ve yokluğun devamsızlığına delalet eder.³⁰ İbn Sina modalite konusunu işlerken zorunlu ve imkansız modalitesini birlikte ele almıştır. Zorunlu ve imkansız zorunluluk içinde incelendikleri halde aralarında gaye bakımından fark vardır. Yani her ikisi de zorunluluk anlamında birleşirken gayeleri birbirinden farklıdır. Böyle olunca zorunlu, varlığı zorunlu olan, imkansız da varolmaması zorunlu olan şeklinde tanımlanır.³¹

İbn Sina, zorunluluğun altı şekilde yüklem olabileceğine dikkat çeker. Bu altı çeşidin hepsi de devamlı olmakta müşterektir.

1. Zorunluluğun öze ait olup ezeli ve ebedi olması. Mesela, “Allah haydır” (hayat sahibidir, diridir) önermesinde zorunluluk ezeli ve ebedidir.

2. Zorunluluğun bir şarta bağlı olması. Bağlı olduğu şart ise onun özünün devam et-

²⁷ A.g.e., s. 64.

²⁸ Abdül Müteal Saidi, *Tecdidü İlmi'l-Mantık fi Şerhi Hubeysi ala't-Tezhib*, trz, 3. Bsk. Kahire, s. 62.

²⁹ Necati Öner, a.g.e., s. 87-88; İsmail Köz, *İslam Mantıkçılarında Modalite Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000, s. 75.

³⁰ İbn Sina, a.g.e., s. 17. Bkz. Ebheri, a.g.e., s. 66; H. Ziya Ülken, a.g.e., s. 105-106.

³¹ İbn Sina, a.g.e., s. 20.

mesidir. “Bütün insanlar hayvandır (canlı)” önermesinde konu olan insanın özü var olmakta devam ettiği sürece “biri birer bütün insanlar devamlı olarak hayvandır.” Bu ikincisinde konu, özünün varlığının devamı şartına bağlı olduğu için, öze aittir.

3. Konunun bir nitelikle nitelenmesinin devamının şart koşulması. Mesela, “Her hareket eden değişkendir” önermesinde hareket edenin özü hareket eden bir varlık olarak devam ettiği sürece yani, önermenin konusu hareketle mevsuf olduğu müddetçe, zorunluluk devam eder.

4. Zorunluluğun konu hakkında yüklem devam ettiği müddetçe devam etmesi. Bu şart olmaksızın zorunluluk da olmaz. Mesela, “Zeyd’in yürümesi zorunludur” önermesinde Zeyd yürümeye devam ettiği sürece zorunluluk da devam eder. Çünkü Zeyd yürüdüğü halde, yürür olmaması mümkün değildir.

5. Zorunluluğun belirli bir vakitle kayıtlanmış olması. Mesela, “Ayın tutulması zorunludur” önermesinde ayın tutulması devamlı değildir. Aksine belirli bir vakitle sınırlıdır.

6. Zorunluluğun belirli olmayan bir vakitle sınırlı olması. Mesela, “Her insanın nefes alıp vermesi zorunludur” önermesi devamlı ve belirli olmayan herhangi bir vakitle sınırlanmıştır.

İbn Sina’ya göre, şarta bağlı bulunan bu son dört çeşit zorunluluktan şartlılık durumu kaldırıldığı zaman zorunluluk taşıyan önermeler, zorunlu olmaksızın devamlı önermeler haline dönüşürler. Böylece bu tür önermelere “mutlak” önermeler denir. Bu şekilde, devamlı olan fakat zorunlu olmayana örnek olarak, zorunlu olmaksızın yaşadıkları sürece “Bazı insanlar beyaz (tenli) olacaklardır” önermesi verilebilir. Bazı insanların, yaşadıkları sürece beyaz tenli olmaları devamlıdır, fakat zorunlu değildir.³² İbn Sina’nın zorunluluk hakkındaki zikredilen altı taksimi modaliteyi zorunluluk, devam, imkan ve fiil olarak kabul eden müteahhirin tarafından da benimsenmiştir. Çünkü müteahhirin de zorunluluğu ele alırken altı tür zorunluluktan söz eder.³³

Orta Çağ’ın en önemli filozoflarından biri olan Gazâlî, yüklem, konu ile ilişkisi bakımından önermeleri temelde İbn Sina gibi “mümkün”, “imkansız” ve “zorunlu” olmak üzere üçe ayırır.³⁴ Mümkün, “İnsan katiptir”, “İnsan katip değildir” önermelerinde olduğu gibi bir şeyin kendisinden varlığı ve yokluğunun olmamasıdır.³⁵ Söz konusu önermelerde katiplik, izafet yoluyla imkan ifade eder.³⁶ İmkansız “İnsan taşır”, “İnsan taş değildir” önermelerinde olduğu gibi yüklem, konuya olan nisbetinin var olmamasının

³²İbn Sina, *a.g.e.*, s. 20-21 ve aynı eser 3. dip not. Bkz. M. Naci Bolay, *a.g.e.*, s. 89-90.

³³Bkz. İbrahim Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 136-137.

³⁴Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 61; *Mihakku'n-Nazar*, s. 85; *Miyaru'l-İlm*, s. 118.

³⁵Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 119, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 61; *Mihakku'n-Nazar*, s. 85; Bkz. Mustafa Çağrıncı, “İbn Teymiyye Bakışıyla Gazali-İbn Rüşd Tartışması”, *İslami Tetkikler Dergisi*, C. IX, (Ayrı Basım), s. 89.

³⁶Gazali, *Mihakku'n-Nazar*, s. 85.

zorunlu olduğu hallerdir.³⁷ Zorunlu ise “İnsan canlıdır” önermesinde olduğu gibi yük-
lemnin konuya nisbetinin mutlaka gerekli olmasıdır.³⁸ Söz konusu önermede canlı, konu
olan insana yüklem olmuştur. Yüklem olarak canlının insana nisbeti zorunludur.³⁹

Gazâlî, diğer mantıkçılardan farklı olarak mümkünün iki anlamı olduğunu ifade eder.
Ona göre mümkün kavramı ile bazen imkansız olmayan yani zorunlu dahil olmak üzere
her şey kastedilir. Bu durumda varlıklar; mümkün ve imkansız olmak üzere iki kısma ay-
rılır. Bazen de mümkün kelimesi ile, varlığı mümkün olduğu gibi yokluğu da mümkün
olan nesnelere kastedilir. Bu, özel bir kullanımdır ve bu durumda varlıklar; “mümkün”,
“zorunlu” ve “imkansız” olmak üzere üç’e ayrılır.⁴⁰ Görüldüğü gibi mümkünün birinci
anlamı göz önünde bulundurulduğunda sadece iki modalite yani mümkün ve imkansız
söz konusu olabilmektedir. Ayrıca Gazâlî, önermeleri zorunlu, mümkün ve imkansız ol-
maları bakımından “mutlak” ve “mukayyed” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mukay-
yed, yüklemnin konu için zorunlu, mümkün veya varlığı zorunlu değil ama devamda
mevcud olduğu belirlenen önermelerdir. Mutlak ise yüklemnin soyut halinin dışında her-
hangi bir şeyin kendisinde sunulmadığı önermelerdir.⁴¹

Gazâlî zorunlu önermeleri ikiye ayırır:

1. Kendisinde şartın olmadığı önermeler: “Allah haydır” önermesi gibi. Allah her za-
man hay idi ve her zaman hay olacaktır.⁴² Yukarıda da ifade edildiği gibi bu tür öner-
meler “vücub-u zati” olarak isimlendirmektedir, çünkü burada zorunluluk zatın özünden
çıkılmaktadır.⁴³

2. Kendisinde konunun varlığı şart koşulan önermeler: “İnsan canlıdır” gibi. İnsan,
var olmaya devam ettiği sürece canlı olacaktır; konunun varlığı bu önerme çeşidinde şart
koşulmuştur. Bu şart koşulan şey, birinci zorunlu olan şeyden zaruret bakımından değil,
zati için konunun ezel ve ebedde devam edip etmemesi ve onun nefsinin hakikatinde
varlığının gerekli olması bakımından ayrılır. Gazâlî, bunu “mutlak zorunlu” olarak isim-
lendirir.

Ona göre, şartlı zorunlu önermeler üç kısma ayrılmaktadır:

1. Kendisinde konunun varlığının devamı şart koşulan önermeler. Yukarıda zikredi-
len “İnsan canlıdır” önermesi buna örnek olarak verilebilir.

2. Konunun bir nitelikle nitelenmesinin devamı şart koşulan önermeler. “Bütün ha-
reketliler değişkendir” gibi. Hareket eden şey, sadece muteharikin zatının mevcut olma-
sının devam etmesiyle değil, hareket devam ettiği sürece değişken bir durumdadır.

³⁷Bkz. Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 61; *Miyaru'l-İlm*, s. 119; *Mihakku'n-Nazar*, s. 85.

³⁸Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 118.

³⁹Gazali, *a.g.e.*, s. 119; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 61.

⁴⁰Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 61.

⁴¹Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 119.

⁴²*A.g.e.*, anı yer.

⁴³A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 79.

3. Kendisinde belli bir zamanın şart koşulduğu önermeler. Bu tür önermeler, ya “muayyen” ya da “ğayri muayyen” olur. “Ay zorunlu olarak tutulur” önermesinde “ay tutulması” belirli bir zamanla kayıtlanmıştır. Bu belirli zaman ayın tutulma şartlarının oluşmasıdır. “İnsanın nefes alıp vermesi zorunludur” önermesindeki “nefes alıp verme” ise belli bir zamanla kayıtlı değildir. Yine “Her yıldız ya doğudadır veya batıdadır” önermesinde yıldızların batıda veya doğuda olması her zaman için geçerlidir, ancak onların zati gereği doğuda veya batıda olmaları zorunlu değildir. Çünkü söz konusu önerme “İnsan canlıdır” önermesi gibi değildir.⁴⁴

Gazâlî’ye göre devamlı olan ama zorunlu olmayan şeylerin varlığı da mümkündür. Mesela, zenci için “O siyah tenlidir” dediğinde siyah tenli olması, onun varlığı devam ettiği sürece devam eder ancak, varlığı siyah tenli olmasına bağlı değildir. Yani siyah tenli olmak onun şartı değildir, fakat onunla devamlı var olmaya ittifak etmiştir. Filozofumuza göre bu tür önermelere “vücuti” önermeler denir. Gazâlî, bu tür önermelere zorunlu önermeler başlığı altında değinmektedir.⁴⁵ Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Sina da bu tür önermeleri zorunlu önermeler başlığı altında ele almaktadır. Fakat o “vücuti” kavramı yerine “mutlak” kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Gazâlî’nin zorunlu önermeleri ortaya koymada İbn Sina’dan etkilendiği söylenebilir. Çünkü şartlı zorunlu önermeleri ortaya koymada neredeyse aynı örnekleri kullanmaktadır.

Gazâlî’nin çağdaşı sayılan Ebi Salt Dani (ö.579/1134)⁴⁶, modalite konusunu *Kitabu Takvimu’z-Zihn* adlı eserinde incelemektedir. Bu eserde Dani, önermelerin modalitesine kısaca değinmekle beraber kıyasların modalitesini mod, şekil ve örnekleriyle beraber ortaya koymakta, ayrıca bunların her birini tablolarla göstermektedir.

Ebi Salt Dani, söz konusu eserde önermeleri sünai (ikili/çift) ve sülasi (üçlü) olmak üzere iki kısma ayırır. Sünai, konu ile irtibatında yüklemnin bağı ihtiyacı duymadığı önermelerdir. Sülasi ise konu ile irtibatında yüklemnin bağı ihtiyacı duyduğu önermelerdir.⁴⁷ Sünai ve sülasi olan önermelerin her biri modaliteli olabileceği gibi, modalitesiz de olabilir. Ona göre modalite, yüklemnin hangi açıdan konuyla irtibatlı olduğunu gösteren bir lafızdır. Modalitenin maddesinin zorunlu, mümkün ve imkansız olmak üzere üç

⁴⁴Gazali, a.g.e., s. 119-120.

⁴⁵A.g.e., aynı yer.

⁴⁶Ebu Salt Umeyye ibn Ebu Salt ibn Abdulaziz el-Endulusi, 1068 tarihinde İspanya’ya bağlı olan Danya (Denia)’da doğdu. İskenderiye’ye oradan da Kahire’ye sürgün edildi. 1111 tarihinde tamamen özgürlüğüne kavuştuktan sonra Tunus’a yerleşti ve burada 1134 tarihinde vefat etti. Çeşitli bilimsel konularla ilgili eserler yazdı. Özel ilgi alanı tıptır. Mantık ile ilgili olarak günümüze sadece *Kitabu Takvimu’z-Zihn* adlı eseri kavuşmuştur. Bkz. Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, London, 1964, s. 167-168.

⁴⁷İbn Sina da sünai ve sülasi önermelere değinmekte, sünai önermeleri konusu ile yüklemi arasındaki bağı açık olmayan, sülasi önermeleri ise konusu ile yüklemi arasındaki bağı açık olan önermeler şeklinde tanımlamaktadır. Sünai önermelere “Zeyd Katiptir” (Zeydun katibün), Sülasi önermelere ise “Zeyd katip olandır” (Zeydün huve katibun) önermelerini örnek vermektedir. Bkz. İbn Sina, a.g.e., s. 15.

cinsi vardır. Modalitesiz olan önermeler, mutlak ve vücudi önerme olarak isimlendirilir. Zorunlu, varlığı daimi olan, yok olmayan, sürekli var olanıdır. İmkansız, zorunlunun karşıtıdır. Mümkün, zorunlu olmayan şeydir ve muhalden bir şeyin kendisinde sunulmadığı varlık olarak farz edilir. Mümkün; çokluk, azlık ve eşitlik üzerine gerçekleşen olmak üzere üç kısma ayrılır. Bunlardan birincisi ilimlerde kullanılırken, diğerleri ilimlerde kullanılmaz.⁴⁸ Ebi Salt Dani, önermenin unsurlarını (cüzlerini), konu, yüklem, bağ ve mod olmak üzere dört olarak kabul eder. Dani, mutlak sünai önermeye “Zeyd yürüyor”, mutlak sülasi önermeye ise “Zeyd yürüyendir” örneklerini verirken, modaliteli olan sünaiye “Zeyd’in yürümesi mümkündür”, modalitesi olan sülasiye ise “Zeyd’in yürüyen olması mümkündür” önermelerini örnek olarak vermektedir.⁴⁹

Ebi Salt Dani'nin önermelerin modalitesi konusunda İbn Sina çizgisini takip ettiği söylenebilir. Çünkü İbn Sina, yukarıda da ifade ettiği gibi önermelerin modalitesini ele alırken onların mümkün, zorunlu ve imkansız olabileceklerini ifade etmekte, mutlak önermeleri ise modalitesiz olarak nitelendirmektedir.⁵⁰ Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Farabi'de durum farklıdır. Farabi mümkün, zorunlu ve mutlak önermelerin modalitesinden söz eder. O, İbn Sina ve Ebi Salt Dani'nin modalitesiz olarak kabul ettiği mutlak önermelerin modalitesine değinirken, imkansız önermelere değinmez.⁵¹ Ebi Salt Dani, kıyasların modalitesini incelerken mutlak/vücudi, mümkün, zorunlu önermeleri ele alır. Önermelerin modalitesinde söz konusu ettiği imkansız önermelerin kıyaslarına hiç yer vermez. Yine Dani, zorunlu önermeler için Farabi ve İbn Sina'da olduğu gibi “vacip” kavramını kullanırken, kıyasların modalitesi kısmında “vacip” kavramını değil, “zaruri” kavramını kullanmayı tercih eder. Ayrıca modalitesiz dediği “mutlak” ve “vücudi” kavramlarından birini değil ikisini de kullanır. Buna göre Dani, Farabi'nin önermelerin modalitesinde ele aldığı zorunlu, mümkün ve vücudi önermelerden meydana gelen kıyasların modalitesi üzerinde durmakta ve bu önermelerden oluşan kıyasların verebilecekleri sonuçları tablolar halinde inceleme konusu yapmaktadır.

Ebi Salt Dani, kıyasların modalitesini tablolar halinde incelerken onlarla ilgi detaylı açıklamalar vermek yerine söz konusu kıyas şekillerinin kaç tane modunun olduğunu ve bu modların nasıl sonuç verdikleri üzerinde durur.⁵² Ayrıca Dani, kıyasların modalitesini ele alırken tablolarda yer verdiği mutlak, mümkün ve zorunlu önermelerin döndürmelerinin nasıl yapılacağına da kısaca değinerek birer örnek verir.⁵³ Ona göre mutlak

⁴⁸Ebu Salt Dani, *Kitabu't-Takvîmu'z-Zihni, Islamic Philosophy* içinde, C. 81, Frankfurt, Almanya, s. 17.

⁴⁹A.g.e., s. 18.

⁵⁰A.g.e., s. 18. vd.

⁵¹Bkz. Farabi, *Peri Hermenias (Kitabu'l-İbare)*, s. 61.

⁵²Bkz. Ebu Salt Dani, a.g.e., s. 29. vd.

⁵³Döndürme (aks), “niteliğine yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan bir önermede yüklemi konu ve konuyu yüklem yapmaktır; döndürme yapıldıktan sonra önerme eskisi gibi doğruluğunu koruyorsa bu önermeye döndürülmüş (makus) önerme denir.” Eğer önermede doğruluk devam etmi-

önerme tümel ise tikel olarak döndürülür. Mesela, “Bütün insanlar hayvandır” önermesi “Bazı hayvanlar insandır” şeklinde döndürülür. Modalitenin durumu için başka hükümlerin var olduğunu ifade eden Dani, zorunlu önermelerin döndürmesinin mutlak önermenin döndürmesi gibi olduğunu zikreder. Ona göre mümkünlerin, mümkünün döndürmesi ve mümkün döndürme olmak üzere iki döndürmesi vardır. Mümkünün döndürmesi, şartlarında mutlak önermenin döndürmesiyle aynıdır. Buna göre tümel olumlu ve tikel olumlu önermelerin her biri iki olumlu, iki tikel ve iki mümkün olarak döndürülür. Tikel olumsuzun döndürmesi olmaz. Mümkün döndürme, önermenin cüzlerinin değişmesi, keyfiyetinin ise olduğu gibi kalması hususunda mutlak önermenin döndürmesine muhaliftir. Mesela, “Zeyd’in yürümesi mümkündür” önermesinin döndürmesi “Zeyd’in yürümemesi mümkündür” önermesidir. Bu maddede olumlu basite ile sürekli doğrulanmış önerme, olumlu maduledir.⁵⁴ Mümkün önermenin döndürülmesi ile mükemmel olmayan kıyasların iktirani, mükemmel hale getirilir.⁵⁵

Dani, mutlak önermelerden meydana gelen kıyası, iktirani (yüklemli) kıyasın karşılığı olarak ele almaktadır. Bunlardan oluşan kıyasları iktirani kıyasın birinci, ikinci ve üçüncü şekli olarak sıralamak yerine “mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın birinci, ikinci ve üçüncü şeklin iktiranları” şeklinde sıralar.⁵⁶

---

yorsa “döndürme (inikas)” değil, “inkilab (yer değiştirme)” olarak isimlendirilir. Bkz. Farabi, *Peri Hermeneias (Kitabu'l-İbare)*, s. 44; Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 64; *Miyaru'l-İlm*, s. 126; Ebheri, *İsaguci*, Vezirhani Matbaası, 1287, s. 4; Zimmermann, F. W., *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, London, 1981, s. 234.

⁵⁴Necati Öner, *Klasik Mantık* adlı eserinde madule ve basite hakkında şu bilgileri vermektedir: “Eğer önermenin konu ve yükleminden her ikisi veya ikisinden birisi olumsuz ise, böyle önermelere “madule”; eğer konu ve yüklemden her ikisi de olumsuz olursa buna iki taraflı madule (madulet'ül tarafeyn); yalnız konusu olumsuz (menfi) olursa, konunun madulesi (madülat'ül mevzu); yalnız yüklemi olumsuz olursa buna da yüklem madulesi (madülat'ül mahmul) adı verilir. Ona göre, eğer önermeyi yapan terimler olumlu (müsbet) ise bu önermeye “muhassala” denir. “İnsan canlıdır”, “İnsan at değildir” önermelerinde olduğu gibi asıl muhassala olumlu olan önermedir, olumsuz olana ise “basite” denir. Yani “insan canlıdır” önermesi “muhassala”, “İnsan at değildir” önermesi ise basitedir.” Bkz. Necati Öner, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁵⁵Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁶Dani, sırayla şu kıyas şekillerini modlarıyla beraber tablolar halinde ele almaktadır: Mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları, mutlak önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Zorunlu ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, zorunlu ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları, zorunlu ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Mümkün önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, mümkün ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın birinci şeklinin iktiranları, mümkün ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın ikinci şeklinin iktiranları, mümkün önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Mümkün ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Mümkün ve vücudî önermelerden meydana gelen kıyasın üçüncü şeklinin iktiranları. Bkz. Ebi Salt Dani, *a.g.e.*, s. 23 vd.

Dani gibi İspanyalı bir mantıkçı olan İbn Tumlus (1160-1223)⁵⁷, önermelerin sünai ve sülasi olarak ikiye ayrıldığını, bunların her ikisinin de modaliteli olabileceklerini ifade eder. Ona göre söz konusu her iki önerme çeşidinde de konu için yüklem varlığının keyfiyetine delalet eden bir lafız bulunur. Bu lafız “modalite (cihet)” olarak isimlendirilir. Tumlus önermeler konusunu işlerken konu için mümkün, zorunlu ve mümteni olmak üzere üç modaliteden söz eder ve bunlara sırasıyla “Zeyd’in adil olması mümkündür”, “Zeyd’in adil olması zorunludur” ve “Zeyd’in adil olması imkansızdır” önermelerini örnek verir.⁵⁸ Ancak modal önermeler (cihatül kazaya) başlığında zorunlu, mümkün ve mutlak olmak üzere üç modalite üzerinde durur.⁵⁹ İbn Tumlus, söz konusu başlık altında sadece olumsuz modal önermeleri işlerken mümteni’ye değinir ve mümtenin mümkünün olumsuzlanması halinde ortaya çıkabileceğini vurgular.⁶⁰

İbn Tumlus’un, modalite konusunda Farabi’yi takip ettiği söylenebilir. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi o, modalitesi bakımından önermeleri zorunlu, mümkün ve mutlak kısımlarına ayırır. Mutlak, modalite alametlerinin kendisinde yer verilmediği önermedir. Mümkün, var olması da yok olması da söz konusu olabilen şeydir. Ancak hakiki mümkün, şu anda olmayan gelecekte olabilen şeydir. Zorunlu ise mutlaka olması gereken şeydir. Zorunlu üçe ayrılır: 1. Sürekli var olan, yok olmayan zorunluluk. Buna “vücudi zorunluluk” denir 2. Konu var olduğu sürece konuda var olan zorunluluk. “Konu devam ettiği sürece konunun içeriğinin konuda olması zorunludur” gibi. 3. Yüklem varlığı devam ettiği sürece konuda yer alan zorunluluk (konudan ayrılabilen zorunluluk). Ayrılabilen arazlar gibi.⁶¹

İbn Tumlus’a göre “Zeyd zorunlu olarak yürüyendir” önermesi zorunlu, “Zeyd’in yürümesi mümkündür” önermesi de mümkündür. Mutlak önerme ise ne zorunlu ne mümkün olan önermedir. Bu önermede konu ile yüklem birleşmesi önemlidir; mesela “Zeyd yürüyendir” dendiği zaman bununla Zeyd’in bilfiil yürüyen olduğu kastedilir ve bu önermede modalite alametleri dışarıda bırakılır. İbn Tumlus, bununla imkan ve zaruret olmadan yüklem konu için olmasını kastediyor, ona göre böyle önermelere “mutlak ve vücudi” önermeler denir. Bir önerme maddesi bakımdan zorunlu olabilir, modalitesi bakımından zorunlu olmayabilir, modalitesi zorunlu olabilir, maddesi zorunlu olmayabilir. Kısaca madde ve modalite birbirinden farklı olabilir.⁶² Mesela, “İnsanın

⁵⁷Ebu Haccac Yusuf ibn Muhammed ibn Tumlus 1160’lı yıllarda İspanya’da doğmuştur. İbn Tumlus’un tıp, felsefe özellikle de mantık ile ilgilenen İbn Tumlus, 1223 tarihinde doğduğu yer olan Alcira’ da vefat etmiştir. Bkz. Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, London, 1964, s. 188.

⁵⁸Ebi Haccac Yusuf b. Muhammed b. Tumlus, *Kitabu’l Madhal li Sanaatil Mantuk, Islamic Philosophy*, c.82, Frankfurt, Almanya, 2000, s. 89.

⁵⁹A.g.e., s. 99.

⁶⁰Bkz. A.g.e., s. 101.

⁶¹A.g.e., s.101.

⁶²A.g.e. s. 99.

hayvan olması mümkündür” önermesi modalitesi bakımından mümkün, maddesi bakımından zorunludur. “İnsan zorunlu olarak hayvandır” önermesi hem maddesi hem de modalitesi bakımından zorunludur. “İnsan zorunlu olarak yürüyendir” önermesi ise modalitesi bakımından zorunlu, maddesi bakımından mümkündür. Yine Farabi’nin de işaret ettiği gibi bir önermenin modalitesi ve maddesi zorunlu olabilir; “İnsan zorunlu olarak hayvandır” ve “Üç zorunlu olarak tek sayıdır” gibi. Modalitesi ve maddesi mümkün olabilir; “İnsanın yürümesi mümkündür” gibi. Ve aynı şekilde önermenin modalitesi ve maddesi mutlak olabilir; “İnsan yürüyendir” gibi. Bu önerme ile Zeyd’in bilfiil yürüyen olduğu kastediliyorsa mutlak veya vücudidir. Zeyd’in bilfiil yürüyor olduğu ifade edilirse mümkün ve zorunluluk ortadan kalkar ancak yüklem konudan ayrılmaz. Böyle önermeler “mutlak” olarak isimlendirilir çünkü onlarda kendilerinde kesinlikle modalite şart koşulmaz. “Vücudi” olarak isimlendirilir çünkü kendisinde imkan ve zorunluluk şart koşulmaksızın varlığa delalet eder.⁶³ Mutlak önermenin “vücudi” olarak isimlendirilmesi, onun zorunluluk ve imkan şartı olmaksızın vücuda delalet etmesinden dolayıdır.⁶⁴

İbn Tumlus, modalite konusunda neredeyse tamamen Farabi’yi takip etmektedir. Çünkü o da Farabi kadar ayrıntılı olmasa da modal önermelerdeki modalite ve madde ayırımına dikkat çekmekte ve örnekler vermektedir. Yine “mutlak” ve “vücudi” önerme tanımları neredeyse Farabi’nin tanımlarının aynısıdır. İbn Tumlus, Farabi ve Gazâlî’de olduğu gibi kıyasların modalitesine değinmemektedir.

Sonuç

İlk dönem İslâm mantıkçılarının modalite anlayışı zaman zaman birbirlerinden farklılık arz eder. İbn Sina da olduğu gibi önermelerin modalitesi zorunlu, mümkün ve imkansız olarak kabul edenler olduğu gibi Farabi’nin çizgisini takip edenler de vardır. Mesela Ebi Salt Dani, önermelerin modalitesi konusunda İbn Sina’yı takip ederken kıyasların modalitesinde imkansız önermelerden meydana gelen kıyasları inceleme konusu yapmamaktadır. Yine İbn Tumlus önermelerin modalitesi konusunda tamamen Farabi’yi takip etmektedir. Bazı yerlerde neredeyse aynı cümleleri kullanmaktadır. İslâm dünyasının önemli filozoflarından biri olan Gazâlî ise önermelerin konusunda İbn Sina’yı takip etmekte kıyasların modalitesine ise hiç değinmemektedir. Farabi ve İbn Tumlus’un mutlak önerme ile eş anlamda kullandıkları vücudi önermeleri ise tıpkı İbn Sina gibi zorunlu önermeler altında incelemektedir.

⁶³A.g.e., 100.

⁶⁴Köz, a.g.e., s. 170

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet, *Miyar-ı Sedat, Mantık Metinleri 2* içinde (haz. Kudret Büyükcoşkun), İstanbul, 1998.
- Aristoteles, *Organon II, Önerme*, (Çev.: H. Ragıp Atademir), İstanbul 1996.
- ....., *Organon III, Birinci Analitikler*, (çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1996.
- Atademir, H. Ragıp, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara, 1974.
- Bolay, M. Naci, *İbn Sina Mantığında Önergeler*, İstanbul, 1994.
- Çağrı, Mustafa, "İbn Teymiyye Bakışıyla Gazali-İbn Rüşd Tartışması", *İslami Tetkikler Dergisi*, C. IX, (Ayrı Basım).
- Dani, Ebu Salt, *Kitabu't-Takvimu'z-Zihn, Islamic Philosophy* içinde, C. 81, Frankfurt, Almanya.
- Durusoy, Ali "Kıyas Maddesi", *D.İ.A.*
- Ebi Hacac Yusuf b. Muhammed b. Tumlus, *Kitabu'l Madhal li Sanaatil Mantık, Islamic Philosophy*, C. 82, Frankfurt, Almanya, 2000.
- Ebheri, *İsaguci*, Vezirhani Matbaası, 1287.
- ....., *Keşfü'l-Hakaik*, (tahk. Hüseyin Sarioğlu), İstanbul, 1998.
- Emiroğlu, İbrahim, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa, 1999.
- Farabi, *Peri Hermenias (Kitabu'l-İbare)*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara, 1990.
- Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 196.
- ....., *Mihakku'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994.
- ....., *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961.
- İbn Sina, *en-Necat*, (tahk. Sabri el-Kurdi), Mısır, 1938 (1357).
- Köz, İsmail, *İslam Mantıkçılarında Modalite Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000.
- Öner, Necati, "Klasik Mantıkta Modalite: Modal Önergeler", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C.XV, 1967.
- ....., *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999.
- ....., *Klasik Mantık*, Ankara, 1996.
- Rescher, Nicholas, *The Development of Arabic Logic*, London, 1964.
- Saidi, Abdül Müteal, *Tecdidu İlmi'l-Mantık fi Şerhi Hubeysi ala't-Tezhib*, trz, 3. Bsk. Kahire.
- Ülken, H. Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942.
- Zimmermann, F. W. *Al-Farabi's Commentry and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, London, 1981.

Abstract: *Muslim Logicians' Approach to Modality in the Classical Period*

This study explores the modal propositions and modal syllogisms of Muslim logicians such as Farabi, Ibn Sina, Ghazali, Abu Salt al-Dani and Ibn Tumlus. Although they all discuss the modal propositions, only Ibn Sina and Abu Salt al-Dani consider modal syllogisms important and examines all kinds of them in details. The study begins with the survey of all types of modal propositions, which can be classified in four main categories: absolute, possible, necessary, impossible. Then it gives early Muslim logicians' definition of absolute, possible, necessary and impossible propositions.

Keywords: Modal, possible, necessary, impossible, absolute, syllogism, logic, proposition.